

بازشناسی و بررسی پراکنش گورستانهای تاریخی مسلمانان و ارمنیان در استان چهارمحال و بختیاری

حسین رستمی هفشجانی

پژوهشگر تاریخ، دانشجوی کارشناسی دبیری تاریخ دانشگاه فرهنگیان لرستان

چکیده

پژوهش حاضر برای نخستین بار طور همزمان به معرفی، بازشناسی و بررسی پراکندگی گورستانهای تاریخی مسلمانان و ارمنیان استان چهارمحال و بختیاری می‌پردازد که در حفاصل عصر صفوی تا قاجار نمود حضور تمدنی و فرهنگی اقوام مختلف در این خطه بوده‌است. ۱۷ گورستان تاریخی ارمنیان و ۳۴ گورستان تاریخی مسلمانان نتیجه این بررسی است. گورستان بزله هفشجان با بیش از ۱۱۰۸ عدد سنگ قبر تاریخی از عصر صفوی تا قاجار، وسیع‌ترین عرصه تاریخی اسلامی استان و مرکزیت صفوی چهارمحال از بلوکات اصفهان است. همچنین گورستان آرامنه سیرک با حدود ۵۰۰ عدد سنگ قبر تاریخی آرامنه در دوره قاجار وسیع‌ترین گورستان ارمنیان مستقر در این منطقه بوده‌است. دو گورستان مزبور دارای نفیس‌ترین سنگ قبور با حجاری و تزئینات هنری ساخته دست سنگتراشان هفشجانی و از جنس سنگ بزله چهارمحال است. بیشترین پراکنش گورستانهای آرامنه در شهرستان بروجن و سپس کیار، شهرکرد، بن و خانمیرزا و همگی ثبت ملی هستند. از ۳۴ گورستان تاریخی اسلامی نیز همگی بجز گورستان شهرک ثبت ملی شده‌اند.

واژگان کلیدی: گورستان، چهارمحال و بختیاری، حجاری، بزله، آرامنه

مقدمه

استان چهارمحال و بختیاری، یکی از استانهای ایران واقع در زاگرس مشتمل بر ده شهرستان شهرکرد، بروجن، لردگان، فارس، اردل، کوهرنگ، کیار، بن، سامان و خانمیرزا است. این استان با ۱۶۴۴۴ کیلومتر مربع وسعت به مرکزیت شهر شهرکرد در آخرین سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۵ کشور، دارای ۹۴۷۷۶۳ نفر جمعیت بوده است. (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۶)

این استان ۱۰ شهرستان، ۴۳ شهر، ۲۶ بخش و ۵۱ دهستان و ۸۰۰ آبادی دارد. زبان و گویش غالب مردم استان، لری بختیاری و مابقی نیز ترکی- قشقایی- و فارسی دهکردی، بروجنی، قهفرخی و هفشجانی و... هستند که از گویش [لهجه] های رایج فارسی استان محسوب می شوند. (قنبری عدیوی، ۱۳۹۹)

استان کنونی از دو ناحیه «چهارمحال» و «بختیاری ییلاقی» تشکیل شده است:

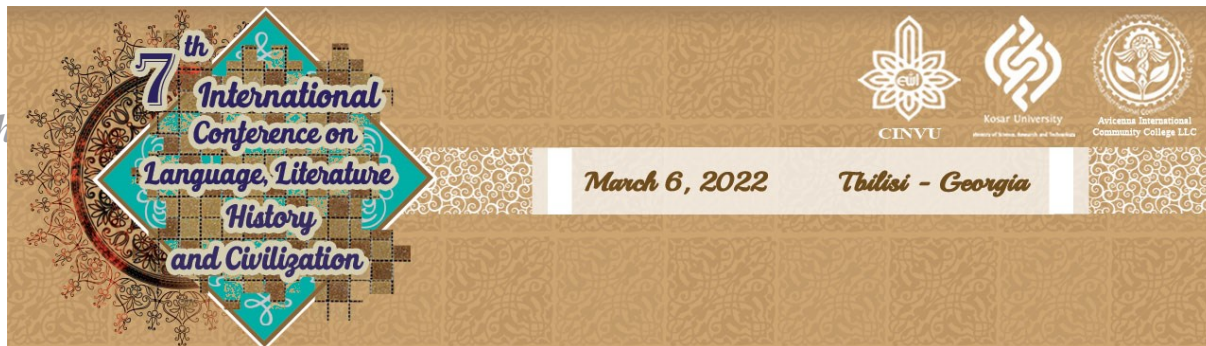
چهارمحال (چهارمحال)

مشتمل است بر محال چهارگانه «لار [رار]، کیار [کلار]، میزدج [مزدج] و گندمان [گندمان]». ناحیه چهارمحال از طرف شمال به دهستان لنجان و کرون، از مشرق به سمیرم علیا، از جنوب به حدفاصل بین اردل و پشتکوه و از مغرب به دهستان تنگزی، شوراب و فریدن محدود می شود. منطقه چهارمحال جلگه ای است حاصل خیز که در گذشته به دلیل عبور راه ارتباطی خوزستان به اصفهان از طریق جاده دزپارت، بر خورداری از امکانات مناسب طبیعی و وود مراتع و چراگاه های سبز و رونق کشاورزی و دامپروری و نیز رواج داد و ستد و تجارت با مناطق دیگر و قرار گرفتن در مسیر ارتباطی فارس به اصفهان، اهمیت بسیاری داشته و از آن با عناوینی چون «هند کوچک» و «عراق اصفهان» نام برده اند. منطقه چهارمحال در بیشتر مواقع از توابع و بلوکات اصفهان محسوب می شده است. (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۸: ۱۹۵۲-۱۹۳۳) چهارمحال امروزه شامل شهرستانهای شهرکرد، بن و سامان (لار)، بروجن (گندمان)، فارس (میزدج) و بخش مرکزی کیار است.

بختیاری

بختیاری ها یکی از اقوام ایرانی ساکن غرب و جنوب غرب ایران به شمار می آیند (بختیاری، ۱۳۸۳: ۶۲) بختیاری ها به گویش بختیاری که یکی از گویش های زبان لری است سخن می گویند. دانشنامه جهان اسلام و دانشنامه ایرانیکا سکونتگاه این ایل را از فریدن در غرب استان اصفهان تا شمال خوزستان معرفی می کنند. (ایرانیکا، ۱۳۷۹) بنابراین بختیاری هم معرف قومیت و هم معرف منطقه جغرافیایی است که بختیاری ها در آن زیست دارند.

بختیاری ها، در غرب چهارمحال و بختیاری و شمال، شرق خوزستان، غرب اصفهان و جنوب لرستان ساکن هستند. سکونتگاه بختیاری ها پیش از صفویان لرستان خوانده می شد، اما پس از آن سکونتگاه این ایل به نام منطقه بختیاری نامگذاری شد. (امان الهی بهاروند، ۱۳۹۱: ۷۷) بختیاری ییلاقی، بخش غربی استان چهارمحال و بختیاری امروزه شامل شهرستانهای کوهرنگ، اردل، بخش ناغان کیار، لردگان و خانمیرزا است.

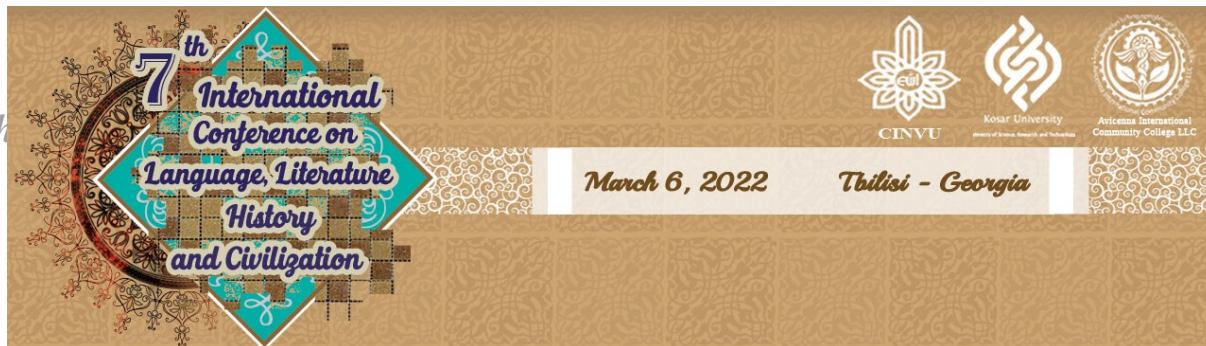
می توان گفت ساختار و نظام اجتماعی-سیاسی بختیاری ها را بر مدار مدیریت انسانی بزرگان، کلانتران و ریش سفیدان قوم استوار است. یک مجموعه سازمانی در قوم بختیاری از «شاخه، شعبه، طایفه، تیره، تش، اولاد، کربوو و هونه» تشکیل می گردد. (قنبری عدیوی، ۱۳۹۳: ۵۴)

در چهارمحال و بختیاری نیز با گورستانهای متعددی روبرو هستیم. گورستانها، به عنوان گونه ای از عرصه های تاریخی، فرهنگی، اجتماعی از قدیمی ترین اسناد تمدنی انسان ها به شمار می روند که بررسی و شناخت آنها اطلاعات ارزنده ای از شیوه سکونت، طرز تفکر و جهان بینی، آداب زیست و سنت های تدفین و... را در اختیار پژوهشگران قرار می دهد. (منصوری و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۶) در این میان بررسی بر روی سنگ قبرهای قدیمی نیز اهمیت به سزایی دارد چرا که نشان دهنده عقاید، فرهنگ و هنر حجاران و مردمان دوره های گذشته است. یکی از مهم ترین داده های باستان شناسی، جهت شناخت ابعاد مختلف زندگی بشر گذشته، قبرستانها و بقایای مرتبط با آیین تدفینی است. مشخصه اصلی یک قبرستان وجود بقایای اسکلتی انسان و آیین های خاص تدفین آن است. (هژبری نوبری و همکاران، ۱۳۸۴: ۶۶)

البته آن چیزی که بطور مشخص و نمادین بر سر قبر در گذشتگان قرار گرفته و مورد اهمیت پژوهشگران به ویژه در دوره تاریخی اسلامی است، همین سنگ قبوری می باشد که بنابر ویژگی های ظاهری آنها، روایتگر فرهنگ و هنر مردمان در سالیان بعد بوده است. در دوره اسلامی و بخصوص با گسترش مذهب تشیع از عصر صفوی به بعد شاهد استقرارهای گورستان های متعدد و یادمانهای نفیس در ایران هستیم.

به درستی معلوم نیست چه عواملی باعث شده تا ایرانیان توجه ویژه ای به سنگ قبر داشته باشند و آن را گاه تا مرز هنر بیاریند. اسلام اگرچه تدفین و به خاکسپاری را معمول کرد، اما مقبره سازی و برآوردن گور از سطح زمین و انداختن سنگ را ترویج نداد. همچنین هیچ نشان و مدرکی از چگونگی آغاز کار گذاشتن سنگ قبر بر در دست نیست، اما صراحت فقه شیعه در چگونگی تدفین و گذاشتن نشانه [سنگ] بر قبر پس از چهل روز می تواند سرآغاز این سنت به حساب آید. (تناولی، ۱۳۸۸: ۷)

نیک می دانیم بطور خاص، قبرستان تخت فولاد از مهم ترین قبرستان های جهان اسلام محسوب می شود. (عقیلی، ۱۳۸۹: ۱۷) تخت فولاد، بعنوان نماد شاخص از هویت ایرانی در اصفهان موزه ای از هزاران اثر هنری است. (صفی خانی، ۱۳۹۳: ۶۸) در نزدیکی این میراث معروف ملی و خارج از پایتخت صفویان، گورستانهای شاخص دیگری نیز وجود دارند که برحسب جمعیت بالا و مهیا بودن رفاه و آسایش نسبی، بستر هنرآفرینی در منطقه شان بودند. از جمله گورستان تاریخی بزگر هفشجان بعنوان بزرگترین گورستان تاریخی استان چهارمحال و بختیاری و همچنین ده ها گورستان اسلامی دیگر در پهنه این استان.

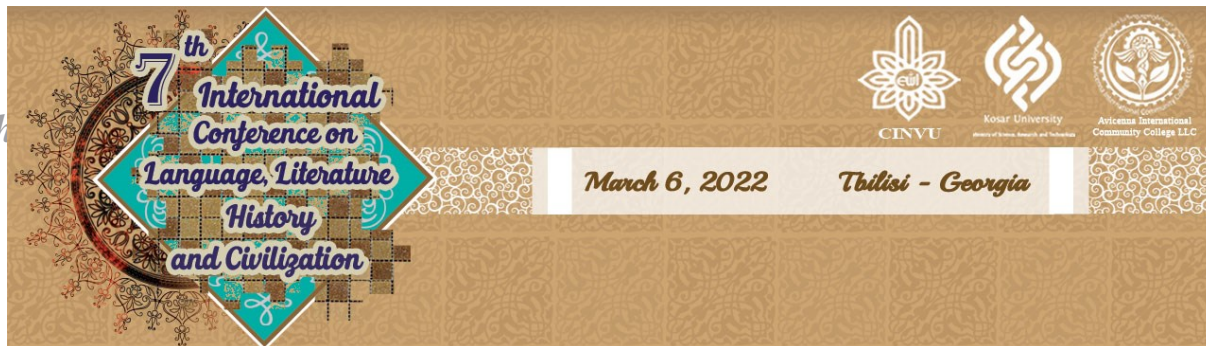
در نگاه گسترده تر گورستانهای تاریخی ارامنه موجود در استان بخصوص گورستان تاریخی ارامنه سیرک که به لحاظ زیبایی هنر، میراث تمدنی و فرهنگی ارامنه در ایران هستند و در ادامه به دنبال پاسخ به پرسش‌های زیر بر می‌آییم:

- ۱- پراکنش گورستانهای تاریخی مسلمانان و ارمنیان در استان چهارمحال و بختیاری به چه شکلی است؟
- ۳- پیشینه گورستانهای تاریخی ارامنه و اهمیت فرهنگی و تمدنی آنها در میان ارامنه ایران به چه میزان مهم است؟

پیشینه تحقیق

بطور کلی در خصوص سنگ قبور تاریخی و گورستان‌های اسلامی استان چهارمحال و بختیاری کمتر پژوهشی صورت گرفته است و این پیشینه تحقیقی را بیشتر می‌توان در خصوص بزلر شامل گزارش‌های ثبت ملی و مستندنگاری محدود از جمله پروژه تحقیقاتی «مستندسازی گورستان هفشجان» توسط شرکت کوشافران زاگرس (۱۳۸۸) زیر نظر سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان دانست. همچنین بررسی کلی سنگ‌مزارها به عنوان اولین قدم ایرانیان جهت بروز عقایدشان از طریق حجم و پیشینه مجسمه‌سازی و تصویرگری شامل معرفی کوتاه بزلر و مشخصا شیرهای سنگی آن و سپس گورستان ارامنه سیرک، توسط استاد مجسمه‌سازی ایران در کتاب سنگ‌قبر (تناولی، ۱۳۸۸) صورت گرفته است. همچنین در مقاله «سنگ‌های مزار در گورستان‌های کهن» تقسیم بندی کلی از نقوش و نوشته‌های سنگ قبور بزلر ارائه شده است. (بزرگ نیا، ۱۳۸۹) مقاله «تاریخ شکسته و شکسته تاریخ» نوشته‌ای با نثر روان در تشریح کلیات و اهمیت گورستان بزلر توسط پژوهشگر تاریخ محلی، سید جعفر کیانی هفشجانی مطرح است. (کیانی هفشجانی، ۱۳۸۸) و در پژوهش پیرامون نقوش آیینی سنگ‌قبرهای بزلر، نمادهای معروف قبور و معرفی همزمان گورستان ارامنه سیرک مورد بررسی قرار گرفته است. (مهرابی هفشجانی، ۱۳۹۵) پژوهش و مستندنگاری ۱۱۰۸ عدد سنگ قبر تاریخی بزلر از عصر صفوی تا قاجار بصورت چکیده در قالب مقاله «گورستان بزلر، وسیع ترین عرصه تاریخی اسلامی استان چهارمحال و بختیاری»، جدیدترین و واپسین پژوهش میدانی در خصوص شاخص ترین گورستان استان است. (رستمی هفشجانی، ۱۳۹۹)

اما در خصوص گورستانهای تاریخی ارامنه استان چهارمحال و بختیاری نیز مطالعات و بررسی‌های میدانی محدود به پرونده‌های ثبت ملی است که از این میان تاکنون ۱۷ گورستان ارامنه ثبت ملی شده‌اند. همچنین در سال‌های اخیر، مطالعات متنوعی صورت گرفته از جمله درباره بررسی گورستان‌ها، آداب و آیین‌های خاک‌سپاری پژوهشهایی توسط فرزین (۱۳۸۴)، شجاع‌دل (۱۳۸۶)، کبیر صابر (۱۳۹۱) و علی‌نژاد (۱۳۹۳) صورت پذیرفته است. همچنین در خصوص نقش و

نگار سنگ مزارها نیز پور کریم (۱۳۴۲)، خسرو نژاد (۱۳۷۷)، پویان و خلیلی (۱۳۸۹)، حافظ (۱۳۹۰)، نورالهی (۱۳۹۵)، حدادی و همکاران (۱۳۹۷)، (شجاعی) (۱۳۹۸) و بروجنی (۱۳۹۸) مطالعاتی انجام داده‌اند.

روش تحقیق

پژوهش پیشرو، با روش توصیفی-تحلیلی و گردآوری اطلاعات بر مبنای تحقیقات میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده است. همچنین بطور خاص کلیه سنگ‌قبر گورستان بزلر توسط نگارنده در فاصله زمانی ۳ ساله از تابستان ۱۳۹۵ لغایت تابستان ۱۳۹۸ و در دو نوبت شمارش صورت گرفته است. گستره پژوهش، کلیه عرصه ۱۰ هکتاری گورستان را شامل شد که در نهایت حداقل ۱۱۰۸ عدد سنگ‌قبر تاریخی از دوره صفوی تا پایان دوره قاجار از میان دیگر ۵ هزار سنگ‌قبر معاصر شناسایی، پالایش و طبقه‌بندی شد. همچنین بررسی‌های میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای جهت در خصوص گورستان ارامنه سیرک و دیگر گورستانهای تاریخی ارمنیان و مسلمانان جهت تکمیل پژوهش به کار بسته شده است.

یافته‌ها

بر پایه مستندات موجود و یافته‌ها، حداقل ۳۴ گورستان تاریخی اسلامی و ۱۷ گورستانهای تاریخی ارامنه در استان وجود دارد که مجموعاً بیانگر استقرار ۵۱ گورستان تاریخی در کل چهارمحال و بختیاری می‌باشد.

گورستان‌های تاریخی اسلامی

از ۳۴ گورستان مسلمانان، گورستان شهرک، یافته نگارنده که هنوز به ثبت ملی نرسیده، واقع در شهرکیان شهرستان شهرکرد با شمارش حداقل ۱۸۸ سنگ‌قبر تاریخی از دوره صفوی تا قاجار، دومین گورستان وسیع مسلمانان پس از گورستان بزلر هفشجان است و این بیانگر اختلاف فاحش و مورد اهمیت بزلر با ۱۱۰۸ سنگ‌قبر تاریخی [حداقل با مانده] در سطح منطقه می‌باشد.

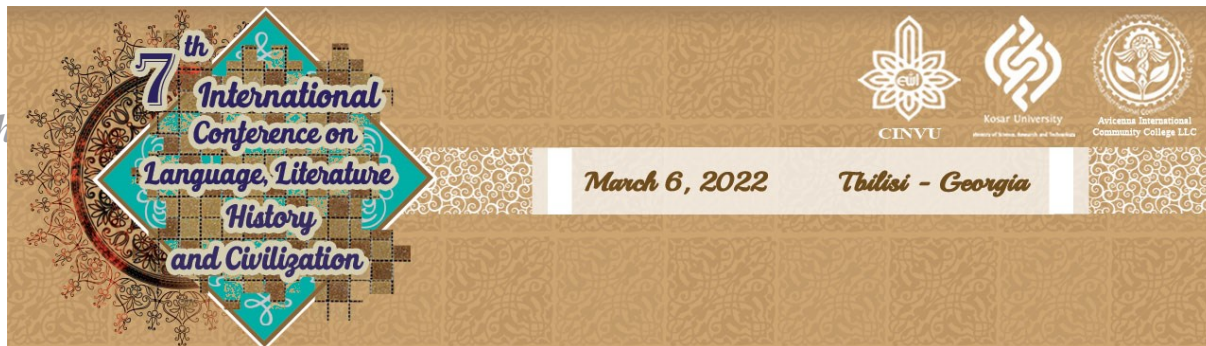
گورستانهای مسلمانان در ۹ شهرستان از ۱۰ شهرستان استان پراکنده‌اند. قبور قدیمی گندمان، نقنه، فرادنبه، مورچگان، سناجان و کردشامی در شهرستان بروجن، قبور قدیمی گهرو و سرتشیز در شهرستان کیار، قبور قدیمی چلیچه، ده چشمه، کران و گوجان میزدج در شهرستان فارسان، قبور قدیمی نافچ، شهرک و بزلر هفشجان لار در شهرستان شهرکرد؛ بعنوان گورستانهای قابل پژوهش در مناطق چهارمحال و یکجانشین هستند. همچنین قبور تاریخی سینی، مسن و بوگر در شهرستان خانمیرزا، قبور قدیمی چاهگاه، میل شاه بارز و پل بریده در شهرستان لردگان، قبور قدیمی آبسرد، لشر و دورک قنبری در شهرستان اردل و قبور قدیمی چلگرد، دشت لاله، دهنو سفلی، قاسم آباد، دیمه، میهه، قلاتک خسروآباد، باغ چنار و حسین آباد در شهرستان کوهرنگ از مناطق بختیاری نشین و عشایری استان می‌باشند.

قابل توجه است تعداد انگشت شمار قبور تاریخی در دهکرد (شهرکرد)، قهفرخ (فرخشهر) بعنوان دیگر نقاط لار چهارمحال

توسط نگارنده مشاهده شده است. گورستان‌های تاریخی مسلمانان بطور خاص در دوره صفوی پایه گذاری و توسعه پیدا می‌کنند. براساس برآورد نگارنده، تعداد قبور تاریخی گورستان‌های تاریخی اسلامی ۳ هزار سنگ قبر است.

ردیف	نام گورستان	شهرستان	دوره	شماره ثبت ملی	تاریخ ثبت ملی
۱	بزرگ هفشجان	شهرکرد	صفویه، افشاریه، زندیه، قاجاریه، پهلوی و معاصر (۱۱۰۸ عدد سنگ قبر تاریخی)	۵۹۹۹	۱۳۸۱/۰۵/۰۸
۲	شهرک شهرکیان	شهرکرد	صفویه به بعد	ثبت نشده است	-
۳	نافچ	شهرکرد	صفویه-قاجاریه	۱۲۴۰۶	۱۳۸۴/۰۵/۱۱
۴	گندمان	بروجن	صفویه به بعد	۶۰۱۲	۱۳۸۱/۰۵/۰۸
۵	کردشامی	بروجن	صفویه	۶۰۱۷	۱۳۸۱/۰۵/۰۸
۶	فرادنه	بروجن	صفویه به بعد	۶۰۱۵	۱۳۸۱/۰۵/۰۸
۷	نقنه	بروجن	صفویه-قاجاریه	۶۰۱۴	۱۳۸۱/۰۵/۰۸
۸	مورچگان	بروجن	صفویه	۶۰۱۳	۱۳۸۱/۰۵/۰۸
۹	سنجان	بروجن	صفویه	۱۲۴۲۸	۱۳۸۴/۰۵/۱۱
۱۰	خدرآباد	بروجن	اواخر صفویه-قاجاریه	۱۲۸۵۴	۱۳۸۴/۰۵/۱۹
۱۱	گهرو	کیار	صفویه	۵۹۹۷	۱۳۸۱/۰۵/۰۸
۱۲	سرتشینز	کیار	قاجاریه	۶۰۰۱	۱۳۸۱/۰۵/۰۸
۱۳	چلیچه	فارسان	زندیه-قاجاریه	۱۹۶۷۳	۱۳۸۶/۰۶/۲۸
۱۴	ده چشمه	فارسان	قاجاریه	۱۹۶۸۱	۱۳۸۶/۰۶/۲۸
۱۵	کران	فارسان	قاجاریه	۱۹۴۸۸	۱۳۸۶/۰۶/۱۲
۱۶	گوجان	فارسان	صفویه-قاجاریه	۱۹۵۱۲	۱۳۸۶/۰۶/۱۲
۱۷	سینی	خانمیرزا	صفویه	۵۹۸۰	۱۳۸۱/۰۵/۰۸
۱۸	مسن	خانمیرزا	قاجاریه	۱۹۶۸۰	۱۳۸۶/۰۶/۲۸
۱۹	بوگر	خانمیرزا	صفویه-قاجاریه	۱۲۴۱۷	۱۳۸۴/۰۵/۱۱
۲۰	چاهگاه	لردگان	صفویه-قاجاریه	۱۲۴۱۴	۱۳۸۴/۰۵/۱۱
۲۱	پل بریده	لردگان	قاجاریه	۱۸۲۶۸	۱۳۸۵/۱۲/۲۶
۲۲	میل شاه بارز	لردگان	قاجاریه	۸۲۴۷	۱۳۸۲/۰۱/۲۴
۲۳	آبسرد	اردل	صفویه-قاجاریه	۵۹۸۶	۱۳۸۱/۰۵/۰۸
۲۴	لشتر	اردل	صفویه-قاجاریه	۸۱۹۱	۱۳۸۲/۰۱/۲۴
۲۵	دورک قنبری	اردل	قاجاریه	۱۹۴۹۶	۱۳۸۶/۰۶/۱۲
۲۶	چلگرد	کوه‌رنگ	قاجاریه	۱۹۶۷۱	۱۳۸۶/۰۶/۲۸
۲۷	دشت لاله	کوه‌رنگ	قاجاریه	۱۹۴۱۶	۱۳۸۶/۰۶/۱۲
۲۸	دیمه	کوه‌رنگ	قاجاریه	۱۹۵۱۱	۱۳۸۶/۰۶/۱۲

۱۳۸۶/۰۹/۱۳	۱۹۸۰۰	قاجاریه	کوه‌رنگ	میله	۲۹
۱۳۸۴/۰۵/۱۹	۱۲۸۶۴	قاجاریه	کوه‌رنگ	دهنوسفلی	۳۰
۱۳۸۷/۱۲/۲۷	۲۶۳۲۳	قاجاریه	کوه‌رنگ	قاسم آباد	۳۱
۱۳۹۰/۰۳/۲۵	۳۰۰۵۸	قاجاریه	کوه‌رنگ	قلاتک خسرو آباد	۳۲
۱۳۸۶/۰۸/۱۳	۱۹۸۰۲	قاجاریه	کوه‌رنگ	حسین آباد	۳۳
۱۳۸۶/۰۶/۱۲	۱۹۴۸۷	قاجاریه	کوه‌رنگ	باغ چنار	۳۴

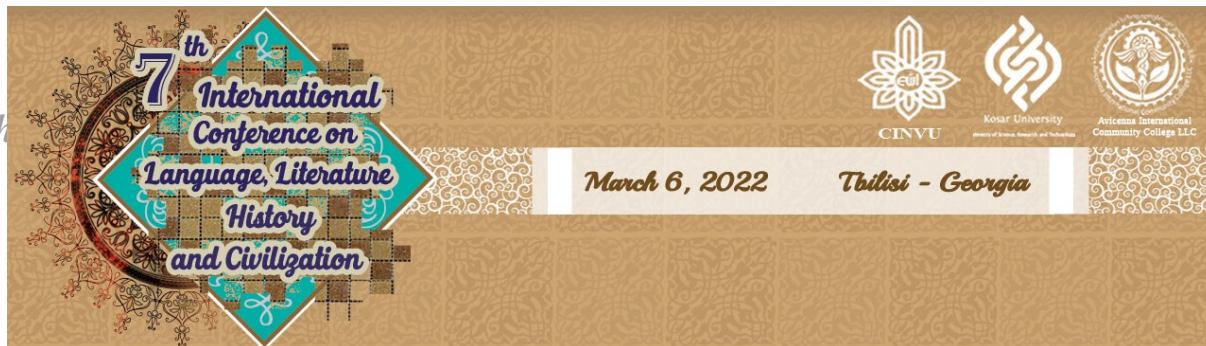
جدول ۱: گورستان‌های تاریخی مسلمانان استان چهارمحال و بختیاری (گزارش ثبت ملی میراث فرهنگی و نگارنده، ۱۴۰۰)

نمونه چهارمحال: گورستان بزگر هفشجان

شهر هفشجان یکی از شهرهای باستانی ایران در ۱۵ کیلومتری شهرکرد، مرکز استان چهارمحال و بختیاری و در یکی از وسیع‌ترین دشتهای استان واقع گردیده که سلسله کوه‌های جهان‌بین و بزگر دور تا دور آن را احاطه کرده است. هفشجان معرب واژه پارسی، هوشگان و هوشگان نیز شکل کوتاه شده واژه تاریخی هوشگان (هوشنگگان) است. (رستمی هفشجانی، ۱۳۹۶: ۱۷-۱۸) وجود نخستین آثار ملی استان شامل تپه‌های اسکندری بعنوان نخستین سکونتگاه‌های باستانی بشر از دوره نوسنگی و گرنوشته، کهن‌ترین سنگ نگاره‌ی استان، نشان از زندگانی دیرپای بشر در این دشت و کوهپایه جهان‌بین در منطقه یکجانشین چهارمحال دارد.

این شهر، در کنار شاهراه باستانی دسپارت یا دزپارت یا جاده تاریخی اصفهان به خوزستان قرار دارد. (زاگارل، ۱۳۸۷: ۳۱) هفشجان جدید یعنی دوره اسلامی در بافت قدیمی خود، گورستانهای متعدد اسلامی بنام‌های گورستان مرغزار، مزار کوچیکه، بالافیلی و میرمحمد [مشععی] و... داشته‌است که انتظار میرفته قدمت آنها از ادوار ایلخانی به این سو و پیش از اوج صفوی بوده باشند، اما متأسفانه بر اثر گسترش شهر، بروی تمامی شان، منازل مسکونی و معابر شهری قرار گرفته‌است. سکونتگاه مذکور که از حیث استمرار جمعیت و آبادانی در منطقه چهارمحال و بختیاری باید شاخص بوده باشد. با استقرار سلسله صفوی و انتقال پایتخت در زمان شاه عباس اول به اصفهان، این بار شاهد تشکیل گورستان جدید و بزرگ خارج از هفشجان در دامنه‌ی کوه بزگر هستیم.

گورستان بزگر واقع در ورودی شهر هفشجان، مدفن گاه بیش از ۶ هزار مسلمان شیعه مذهب در گستره‌ای به مساحت ۱۰ هکتار بعنوان بزرگترین گورستان تاریخی اسلامی استان چهارمحال و بختیاری است. مستندنگاری و شمارش کلیه قبور تاریخی و جدید مجموعه توسط نگارنده در حفاصل ۳ سال پژوهش میدانی صورت گرفت که منجر به شناسایی حداقل

۱۱۰۸ عدد سنگ قبر تاریخی شد در طی حداقل ۴۳۸ سال توالی، بستری از هنر آفرینی سنگتراشان هفشجانی در ایجاد سنگ قبرهای نفیس از جنس سنگ محلی بزلر را رقم زده است. این آثار همگی همگی مزمین به نقوش آیینی، مذهبی و اسماء الهی (اسامی ائمه دوازده گانه، آیات قرآنی صلوات کبیره، نادعلی صغیر، شعارهای مذهبی و...) هستند و مواد فرهنگی جهت بازیابی تاریخی گذشتگان و ساکنان هفشجان، مرکز لار، دوره صفوی تاکنون را برای مان مهیا می سازند. (رستمی هفشجانی، ۱۳۹۹)

بر پایه نتایج بدست آمده ادوار تاریخی گورستان جهت بررسی را می توان در ۷ محدوده و قطعه گورستان به چهار دوره تقسیم بندی کرد:

۱- دوره اول؛ صفویه (شاه عباس اول بزرگ تا شاه عباس سوم صفوی)، ۱۰۰۴ تا ۱۱۴۸ ه.ق. شناسایی حداقل ۴۵۹ عدد سنگ قبر از این دوره که کهن ترین آن ها متعلق به سنه ۱۰۰۴ ه.ق در دوره شاه عباس اول است. دوره شاه سلیمان صفوی و شاه سلطان حسین صفوی شاهد بیشترین قبور صفوی هستیم. کاربرد متعدد خطوط ثلث، نسخ و سپس نستعلیق با ظرافت- های قاب بندی، می تواند نشانه هایی برای ما جهت شناخت خطاطان مشهور آن عصر فراهم سازد. هفشجان، مشهور به شهر شیران است؛ تعدد شیرهای سنگی در بزلر تا سه دهه پیش نیز قابل مشاهده است. اندک شیرهای باقیمانده خارج شده از گورستان در سردر پارک معلم و سطح شهر قرار گرفتند که شیرسنگی عبدالحمید هفشجان، کهن ترین شیرسنگی موجود در استان به سنه ۱۰۱۳ ه.ق است.

۲- دوره دوم؛ افشاریه و زندیه (نادر شاه افشار تا لطفعلی خان زند)، ۱۱۴۸ تا ۱۲۰۹ ه.ق. شناسایی حداقل ۲۰ عدد سنگ قبر از این دوره است. بطور خاص سنگ قبر قائد خلیفه قلی به سنه ۱۱۹۷ ه.ق را می توان از تنها نمادهای هنری و شعری باقیمانده دوره زند در استان دانست.

۳- دوره سوم؛ قاجاریه (آغامحمدخان قاجار تا احمدشاه قاجار)، ۱۲۱۰ تا ۱۳۴۳ ه.ق. شناسایی حداقل ۶۲۹ عدد سنگ قبر در دوره قاجار مقارن با تمامی پادشاهان این عصر حاصل شد. از دوره فتحعیشاه و ناصرالدین شاه بطور خاص شاهد ثبات نسبی و افزایش تعداد سنگ قبور بزرگ و ارابه ای می شویم که تعداد اندک مشابه آنها در دیگر گورستانهای تاریخی استان خصوصا منطقه لار، باز هم ساخته دست همین صنعتگران هفشجانی است.

7th International Conference on Language, Literature History and Civilization

March 6, 2022 Tbilisi - Georgia

CINVU Kosar University Aricanna International Community College LLC

تصویر ۱: از سمت راست بالا، نمونه اولین سنگ قبر تاریخی صفوی موجود: هوالباقی وفات المرحوم السعید فریدون بن کوکلا فی تاریخ سمور سنه ۴ (۱۰۰۴ ه.ق) و محدوده‌های ۵ و ۷ گورستان بزلر (نگارنده، ۱۳۹۷) از سمت راست پایین، نمونه سنگ قبور طوایف قشقایی و بختیاری در بزلر، سمت راست، سنگ قبر برافراشته کوتاه مرحوم امام وردی آقا ابن حسن علی آقا قشقایی سنه ۱۰۹۷ ه.ق، سمت چپ، نمونه سنگ قبور ارابه‌ای تخت دوره قاجار متعلق به بزرگان طایفه بلیوند بختیاروند و سنگ قبر امان الله خان بلیوند سنه ۱۲۶۲ ه.ق (نگارنده، ۱۳۹۷)

۴- دوره چهارم؛ معاصر (پهلوی تا جمهوری اسلامی)، ۱۳۴۴ ه.ق تاکنون: در این دوره با آغاز سلطنت رضاشاه پهلوی تا کنون شاهد وجود دست کم حدود ۵۰۰۰ عدد سنگ قبر معاصر و جدید هستیم. در سالهای اخیر ناآگاهی و بی توجهی مردمان، قبور جدید با سنگهای تزئینی جدید و بی هویت با رنگهای مشکی و سفید و... در کنار قبور نفیس بومی خاکی رنگ بزلر، چهره‌ای از ناهمگونی و رنگارنگی را به این گورستان تاریخی داده‌اند اما با این وجود تعداد بسیار زیادی از سنگ قبور جدید نیز همچنان با هنر حجاری و از جنس سنگ محلی بزلر هستند.

صدها قبور تاریخی متعلق به طوایف لر فیلی، بلیوند بختیاری، ترک قشقایی، ترک خلیج و نیز دیگر طوایف فارس زبان بیدکی، کاهیدی و سادات هفشجانی نشان آمیختگی و همزیستی دیرین اقوام مختلف در مرکز لار چهارمحال است. پایداری گورستان بزلر بدلیل وجود منبع اصلی سنگ در منطقه، حضور و رونق صنعت حجاری در هفشجان و دوری گورستان از بافت قدیمی هفشجان است که متأسفانه در سه دهه اخیر تاکنون شاهد غارت کلیه شیرهای سنگی و حتی تخریب سنگ قبور نفیس از ادوار مختلف صفوی تا قاجار هستیم. ساخت تاسیسات شهری و گسترش معابر و عدم حفاظت در یک دهه گذشته کلیه قبور تاریخی کم نظیر و بی نظیر مجموعه را با نابودی تدریجی روبرو ساخته‌است و بیش از پیش، پیشنهاد و درخواست دوستانان تاریخ و فرهنگ و هنر استان، استقرار موزه سنگ در بزلر و حفاظت از این آثار است.

نمونه بختیاری: گورستان آبرده

آبرده یکی از روستاهای دهستان دیناران بخش مرکزی از توابع شهرستان اردل است. اردل از مناطق پشتکوه بختیاری در غرب استان چهارمحال و بختیاری قرار دارد. مردمان آبرده از طایفه چهاربنیچه تیره اورک باب دینارونی هفت لنگ بختیاری هستند. گورستان تاریخی آبرده متعلق به دوره صفویه تا قاجار دارای بیش از ۱۰۰ عدد سنگ قبر تاریخی است و همزمان ۱۲ عدد شیر سنگی نیز بطور یکجا در این گورستان وجود دارد که هم اکنون نمونه شاخص گورستانهای تاریخی بختیاری در این استان محسوب می‌شود. قبور شیرسنگی دارای ابعادی بین ۹۰ تا ۱۷۰ سانتی متر درازا، ۸۰ تا ۱۳۰ سانتی متر ارتفاع، ۲۵ تا ۳۵ سانتی متر پهنا می‌باشند. برخلاف گورستانهای چهارمحال مانند بزلر که مدفن گاه ترکیبی از جمعیت‌های فارس زبان، لر و ترک زبان هستند این نمونه از گورستانهای منطقه بختیاری بطور کامل متعلق به طوایف لر بختیاری اختصاصاً شاخه هفت لنگ می‌باشند. از جهتی دیگر گورستانهای غربی محل دفن اموات یکجانشین و کوچ نشینان در تردد بین بیلاق و قشلاق بختیاری هستند و گورستانهای چهارمحال صرفاً مدفن‌گاه یکجانشینان است.

تصویر ۲: شیرهای سنگی گورستان آبرده، شهرستان اردل بختیاری (نگارنده، ۱۴۰۰)

گورستان‌های تاریخی ارامنه

در اوایل قرن هفدهم میلادی به فرمان شاه عباس صفوی بیش از ۳۵۰ هزار نفر از ارمنیان ساکن ارمنستان به دلایل مختلف سیاسی به ایران کوچانده و در استان اصفهان، اسکان داده شدند. بخشی از این ارمنیان راه، که از منطقه باسن در امپراتوری عثمانی کوچ داده شده بودند، در مناطق لنجان و النجان اسکان دادند. دیری نپایید که این ارمنیان، که از مناطق کوهستانی آمده بودند و تاب زندگی در دشت را نداشتند، به سرپرستی ملیک پطروس نزد شاه رفتند و مشکل خود را عنوان کردند. در نهایت، با توجه به کوه‌نشین بودن آنان کوه‌های چهارمحال بهترین نقطه برای اسکان آنان تشخیص داده شد. ارمنیان چهارمحال، که از منطقه باسن بودند، با لهجه خاص شان و روش‌های متفاوتشان در کشاورزی از دیگر نقاط متمایز می‌شدند. از نظر مردم‌شناسی مردم باسن از اختلاط خلدها، خالی‌ها، مادها، هسبریدها، طارق‌ها و پاسیان‌ها تشکیل شده بودند، که در نهایت پاسین تبدیل به باسن و در تاریخ ثبت شد. (آقانیان، ۱۳۹۹: ۷-۹) ارمنیان با حدود ۳ قرن تداوم زندگی

در روستاهای چهارمحال نهایتاً تا ۱۳۵۸ ه.ش در استان حضور داشتند و پس از آن، به نقاط دیگر ایران و ارمنستان مهاجرت کردند.

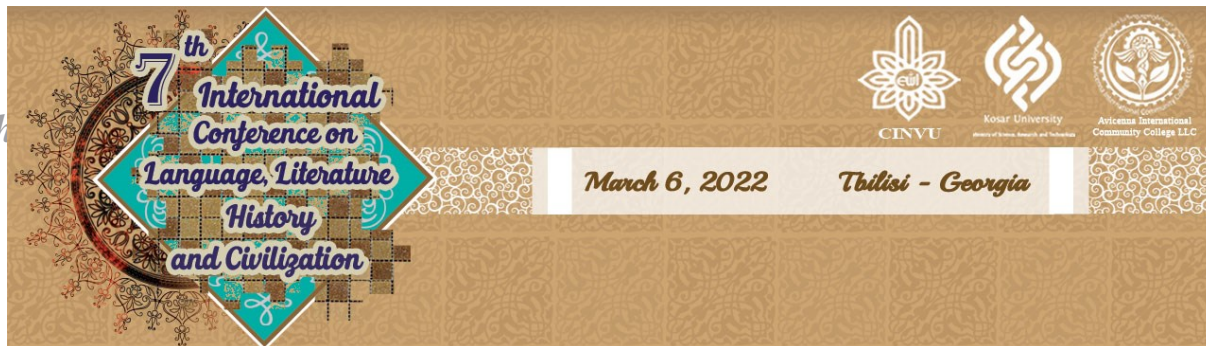
ارمنیان که در حدود ۳۱ روستا از منطقه چهارمحال سکونت داشتند و همراه با دیگر اقوام فارس زبان چهارمحالی، ترک زبان چهارمحالی و لر بختیاری همزیستی و ارتباط داشتند شاخص ترین میراث فرهنگی برجای مانده از ایشان گورستانهای و کلیساهای تاریخی است. براس پژوهش ملینا ملکمیان (۱۳۸۱)، حداقل ۱۴ کلیسای تاریخی از ارمنیان پایه گذاری شدند که از این میان تنها کلیسای ارامنه معموره واقع در بخش گندمان شهرستان بروجن موجود است که با پیشینه متعلق به دوره قاجاریه در ۱۳۸۱/۰۵/۰۸ به شماره ۶۰۰۳ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. (پازوکی طرودی و شادمهر، ۱۳۸۵) اما در خصوص گورستانهای تاریخی ارمنیان باید یادآور شد، بیشترین قبور تاریخی ارامنه در شهرستان شهرکرد، بنام گورستان ارامنه سیرک است. همچنین یک گورستان در شهرستان بن و شهرستان خانمیرزا، چهار گورستان در شهرستان کیار و در شهرستان بروجن با نه گورستان تاریخی ارامنه مواجه هستیم. براساس برآورد نگارنده، تعداد قبور تاریخی ارمنیان چهارمحال بیش از ۲ هزار سنگ قبر است.

گورستانهای نمونه ارامنه در شهرستانهای شهرکرد، بروجن و کیار

گورستان ارامنه سیرک (سیراک)

روستای سیرک از توابع بخش مرکزی شهرستان شهرکرد استان چهارمحال و بختیاری در ۳ کیلومتری جنوبی شهر هفشجان و ۲۱ کیلومتری شهرکرد مرکز استان چهارمحال و بختیاری واقع شده است. این روستا در آخرین سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۵، دارای بیش از ۲۹۱ نفر جمعیت مسلمان می باشد.

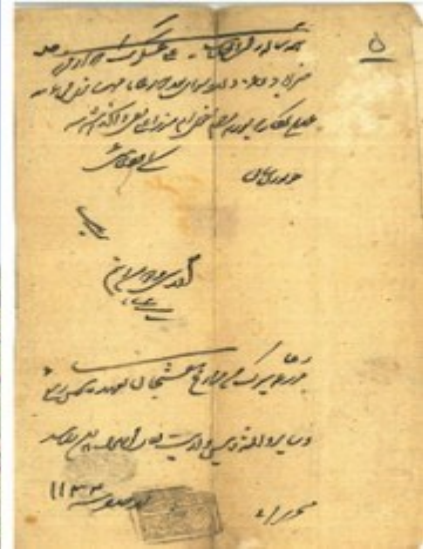
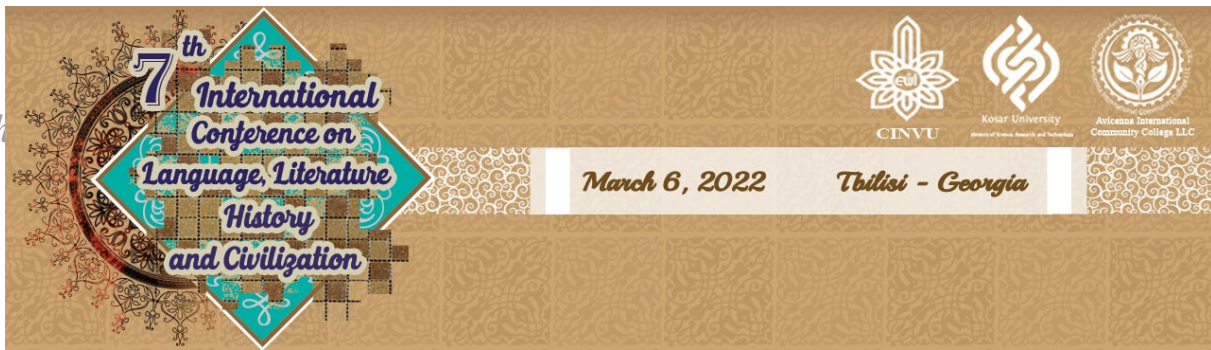
سیرک در دهستان سابق هفشجان که امروزه به طاقانک تغییر نام داده است، جای دارد. این محدوده، در اسناد تاریخی اواخر صفوی و واگذاری املاک از آن بعنوان «مزرعه سیرک من مزارع هفشجان» یاد می شود. (تصویر ۳) براین اساس تا پایان صفوی این عرصه جزئی از املاک هفشجان، قصبه بزرگ در لار چهارمحال بوده است. درخصوص وجه تسمیه این محدوده، می توان سیرک را محل مخصوصی دانست که در آنجا کارهای ورزشی و سوارکاری صورت می گیرد. (فرهنگ عمید، ۱۳۷۵) همچنین نام سیرک [ر] [ا مرکب] گیاهی که برگهای آن را چون در دست نرم کنند بوی سیر می دهد. (لغتنامه دهخدا، ۱۳۷۱) البته می توان در تقسیم سیرک به دو جزئی سیر+ک، سیر را تغییر یافته سور به معنای جشن دانست که سیرک، مکان منسوب به جشن و شادی است. علاوه بر این ها، سیرک یا سیراک را نیز بعنوان نامی خاص در فرهنگ لغات ارمنیان می دانند که عموم هم بعنوان سیراک از این روستا یاد می شود.

در خصوص آرامنه سیرک باید خاطر نشان کرد، خاندان قاراخانیان در اوایل قرن هفدهم میلادی به این منطقه آمده‌اند. ساکنان سیرک به تجارت پوست گوسفند و روباه اشتغال داشتند که برای این کار به خورستان، شوشتر و... می‌رفتند (هواسپیان، ۱۳۸۶: ۳۳) هرچند بنابر اطلاعات محلی، محل اولیه سکونت ایشان در سمت شرقی رود (آب) لار و شهر کنونی طاقانک می‌باشد که به دلیل اختلافات محلی به تدریج و به طور خاص از دوره فتحعلیشاه قاجار در اوایل قرن سیزدهم هجری/قرن نوزدهم میلادی در محدوده کنونی سیرک استقرار دائم یافتند. بخشی از این مزارع به عنوان دژ سیرک در آمد، کلیسای سورپ گئورک در این روستا قرار داشت که به دلیل مهاجرت آرامنه از این نقطه در ۱۹۶۷ م تخریب شد. در بیرون از دژ سیرک که سه دروازه داشته، گورستان تاریخی آرامنه وجود دارد.

گورستان تاریخی آرامنه سیرک متعلق به دوره قاجار تا دوره معاصر، مدفن گاه بیش از ۵۰۰ نفر از ارمنیان چهارمحال است و بزرگترین عرصه تاریخی آرامنه استان چهارمحال و بختیاری محسوب می‌شود. از قدیمی ترین سنگ قبور یاد شده به تاریخ ۱۸۰۴ م (۱۱۸۲ ه.ش/۱۲۱۸ ه.ق) متعلق به دوره فتحعلیشاه قاجار تا جدیدترین قبور در نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی (۱۹۵۰ م) بازه زمانی ۱۵۰ ساله را برای این گورستان متصوریم. البته واپسین قبر این مجموعه متعلق به رامسس از بازماندگان آرامنه سیرک است که در سال ۲۰۱۱ م در این گورستان دفن گردید. براساس نقوش قبور این گورستان که مشاغل و حرفه متوفی را نیز نشان می‌دهد، طیف گسترده‌ای از کشیشان ارمنی، کشاورز، سوارکار، آهنگر، تاجر و بازرگان و... را می‌توان مشاهده کرد. (تصویر ۴)

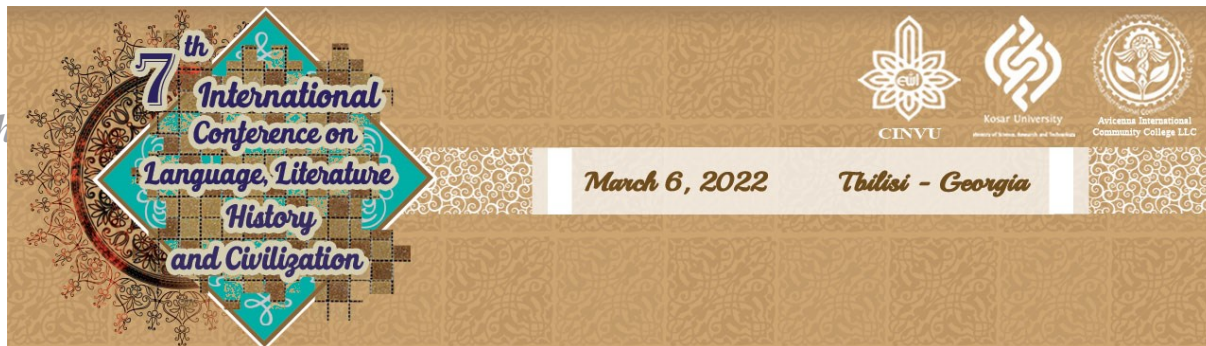
در خصوص چرایی ماندگاری و تعدد این قبور باید توجه داشت که سنگ کلیه قبور آرامنه از جنس سنگ بزلر، معدنی در دره سنگ کن کوه بزلر در شمال هفشجان است و به دلیل دوام طولانی و نقش پذیری زیبای آن اهمیت این گورستان را در میان دیگر قبور آرامنه بالا برده است. حجاری عموم این قبور نیز بدست سنگتراشان هفشجانی است. این گورستان نیز همچون دیگر گورستانهای آرامنه مورد تخریب افراد سودجو و بی اطلاع قرار گرفته است.

تصویر ۳: سمت راست، از سندهای تاریخی واگذاری زمین در اواخر دوره صفوی، به تاریخ صفر ۱۱۳۴ هجری قمری (دوره شاه سلطان حسین صفوی) شامل محدوده روستای کنونی سیرک که بعنوان «مزرعه سیرک من مزارع هفشجان» یاد می‌شود. سمت چپ، نمایی از دشت سرسبز هفشجان (هوشنگی) شامل مزارع سیرک و درختان محدوده که به صحرای سیرک نیز معروف است. (نگارنده، ۱۳۹۹)

تصویر ۴: نقوش و حجاری زیبای قبور آرامنه سیرک، نمونه سنگ قبر تاریخی ۱۸۰۴ م/ ۱۲۱۸ ه.ق، و نمایی از گورستان تاریخی آرامنه سیرک (نگارنده، ۱۴۰۰)

گورستان تاریخی ارامنه گلوگرد

شهرک گلوگرد، روستایی از توابع بخش بلداجی شهرستان بروجن در جوار منطقه چغاخور در فاصله ۶۴ کیلومتری شهر کرد و ۲۳ کیلومتری بلداجی قرار دارد و بیش از ۸۰۶ نفر جمعیت دارد.

درخصوص وجه تسمیه گلوگرد باید گفت: از سه بخش «گل+و+گرد» تشکیل شده است که گل بیانگر گر به معنای کوه است. بخش دوم و که مخفف او و همان آب است و بخش سوم گرد است و به معنای کار، ساخت، عمل و نقش است. این واژه‌ی گرد در بسیاری از نامواژه‌های کهن استان به کار رفته است. «گر او گرد» به معنای زیستگاهی است که عمال ساخت و ساز و پیدایش آن آب کوهستان بوده است. (اشراقی سامانی، ۱۴۰۰: ۲۲۹)

گورستان تاریخی ارامنه گلوگرد، نمونه‌ای از گورستان‌های تاریخی استان با سنگ‌های دست چین و جابجا شده است که تماماً فاقد حجاری و ابداعات و نقش و نگار سنگتراشی است. دلیل آن را نیز می‌توان دوری از سنگتراشان چیره دست منطقه چهارمحال است. هرچند دو سه نمونه از سنگ‌قبر تاریخی جدید تر دارای مشخصات و حجاری است. و از جمله یک اسب سنگی، که تک نمونه موجود در استان و متعلق به ارمنیان چهارمحال می‌باشد که متاسفانه سر آن نیز مانند دیگر سنگ‌قبر تاریخی ارامنه استان از آن جدا شده و مورد تخریب قرار گرفته است. پیشینه این گورستان با ۲۰۰ سنگ قبر از دوره صفویه تا قاجاریه مطرح است. حضور ارمنیان در منطقه چغاخور که از ییلاقات زیبای نزدیک به بلداجی و ناحیه گندمان از چهار محل متصل صفوی اصفهان با وجود این گورستان و همچنین گورستان تاریخی ارامنه بلداجی بیش از پیش روش شده است.

گورستان‌های تاریخی ارامنه شمال قلعه ممکا و شرق قلعه ممکا

قلعه ممکا، روستایی از توابع بخش مرکزی شهرستان کیار در فاصله ۸ کیلومتری شهر گهرو، ۱۷ کیلومتری شلمزار و ۵۶ کیلومتری شهر کرد قرار و بیش از ۷۵۰ نفر جمعیت دارد. در خصوص وجه تسمیه قلعه ممکا یا ماموکا باید گفت: «ماموکا به زبان ارمنی یعنی سخاوتمند و نام این روستا بواسطه حضور ارمنیان بدین سان خوانده شده است.» به روایت افراد محلی صدای ناقوس کلیسای مریم مقدس در قلعه ماموکا آخرین بار در ۲۷ جولای م ۱۹۶۷ با حضور پیشوای مذهبی جلفا پیرم تانگیان به صدا در آمد و این آخرین مراسم مذهبی ارامنه بود که در استان چهارمحال و بختیاری برگزار شد.

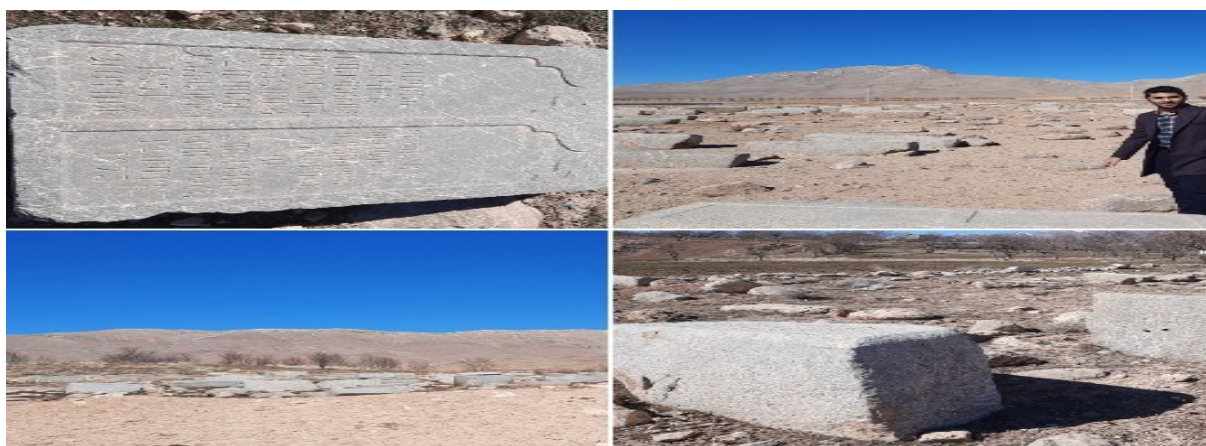
گورستان تاریخی ارامنه شمال قلعه ممکا در کنار جاده بلداجی شلمزار، دارای حدود ۲۰۰ عدد سنگ قبر متعلق به اواخر دوره قاجاریه و دوره پهلوی است. اکثر این قبور از جنس سنگ طوسی رنگ است و تعداد اندکی نیز به رنگ خاکی سنگ

بزلر دیده می‌شود. سنگ‌های به کار رفته در این قبرستان بسیار حجیم بوده و ضخامتشان گاهی به یک متر نیز می‌رسد و تعداد قبور معاصر از دهه ۱۹۰۰ م به بعد در آن نسبت به دیگر گورستانهای ارامنه استان بیشتر است. گورستان تاریخی ارامنه شرق قلعه ممکا نیز که در بافت روستا و در نزدیکی گورستان جدید اسلامی قلعه ممکا قرار دارد، با حدود ۱۰۰ سنگ قبر همانند گورستان شمال روستا با سنگهای حجیم و معمولاً با خطوط برجسته به شکل استادانه حجاری شده‌اند. دفن همسران در کنار یکدیگر در میان ارمنیان چهارمحل نیز مرسوم بوده‌است از جمله وجود سنگ قبور دو قلو زن و مرد در کنار یکدیگر است. (تصویر ۶) قدیمی‌ترین تاریخ سنگ قبر این گورستان ۱۸۶۳ م است.

تصویر ۵: گورستان تاریخی ارامنه گلوگرد، دارای سنگهای بدون حجاری و بعضاً علامت صلیب، نمونه اسب سنگی ارمنیان (نگارنده، ۱۴۰۰)

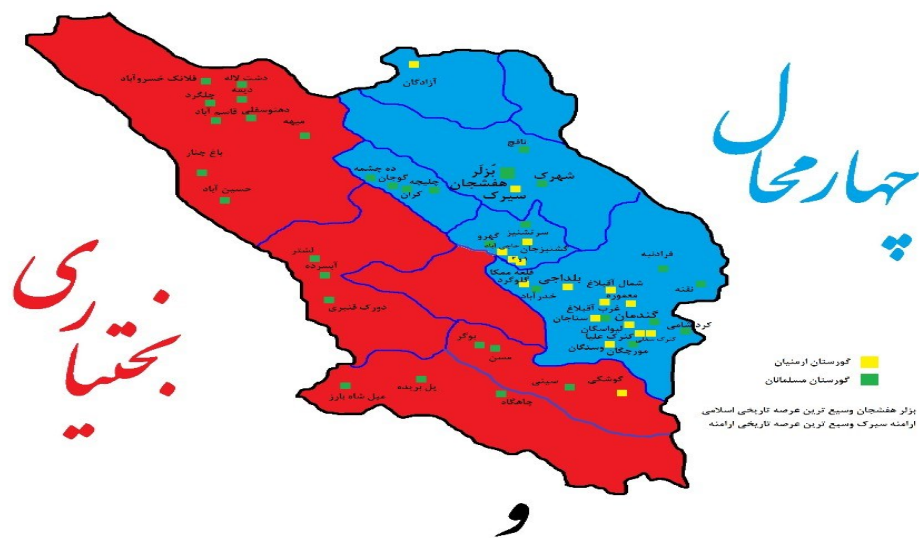

تصویر ۶: گورستان تاریخی ارامنه شمال و گورستان شرق قلعه ممکا، سنگ قبور حجیم و کثرت قبور معاصر (نگارنده، ۱۴۰۰)

ردیف	نام گورستان	شهرستان	دوره	شماره ثبت ملی	تاریخ ثبت ملی
۱	ارامنه سیرک (سیراک) هفشجان	شهرکرد	قاجاریه	۶۰۰۲	۱۳۸۱/۰۵/۰۸
۲	ارامنه گوشکی	خانمیرزا	صفویه-قاجاریه	۵۹۷۹	۱۳۸۱/۰۵/۰۸
۳	ارامنه بلداجی	بروجن	قاجاریه	۵۸۷۸	۱۳۸۱/۰۳/۲۵
۴	ارامنه گلوگرد	بروجن	صفویه-قاجاریه	۵۸۷۴	۱۳۸۱/۰۳/۲۵
۵	ارامنه معموره	بروجن	قاجاریه	۶۰۰۳	۱۳۸۱/۰۵/۰۸
۶	ارامنه لیواسگان	بروجن	قاجاریه	۵۸۸۰	۱۳۸۱/۰۳/۲۵
۷	ارامنه کنرک علیا	بروجن	قاجاریه	۶۰۱۶	۱۳۸۱/۰۵/۰۸
۸	ارامنه غرب آقبلاغ	بروجن	قاجاریه	۵۸۷۵	۱۳۸۱/۰۳/۲۵
۹	ارامنه شمال آقبلاغ	بروجن	صفویه-قاجاریه	۵۸۷۷	۱۳۸۱/۰۳/۲۵
۱۰	ارامنه سناجان	بروجن	قاجاریه	۵۸۸۱	۱۳۸۱/۰۳/۲۵
۱۱	ارامنه وستگان	بروجن	صفویه-قاجاریه	۵۸۷۶	۱۳۸۱/۰۳/۲۵
۱۲	ارامنه کنرک سفلی	بروجن	قاجاریه	۳۰۰۶۹	۱۳۹۰/۰۳/۲۵
۱۳	ارامنه گشنیزجان	کیار	قاجاریه	۵۸۷۳	۱۳۸۱/۰۳/۲۵
۱۴	ارامنه شرق قلعه ممکا	کیار	قاجاریه	۵۸۷۲	۱۳۸۱/۰۳/۲۵
۱۵	ارامنه شمال قلعه ممکا	کیار	قاجاریه	۵۹۹۸	۱۳۸۱/۰۵/۰۸
۱۶	ارامنه حاجی آباد	کیار	قاجاریه	۶۰۰۰	۱۳۸۱/۰۵/۰۸
۱۷	ارامنه آزادگان	بن	قاجاریه	۱۲۴۰۸	۱۳۸۴/۰۵/۱۱

جدول ۲: گورستان‌های تاریخی ارمنیان استان چهارمحال و بختیاری (گزارش ثبت ملی میراث فرهنگی و نگارنده، ۱۴۰۰)

تصویر ۷: نقشه پراکندگی گورستانهای تاریخی مسلمانان و ارمنیان در استان چهارمحال و بختیاری (نگارنده، ۱۴۰۰)

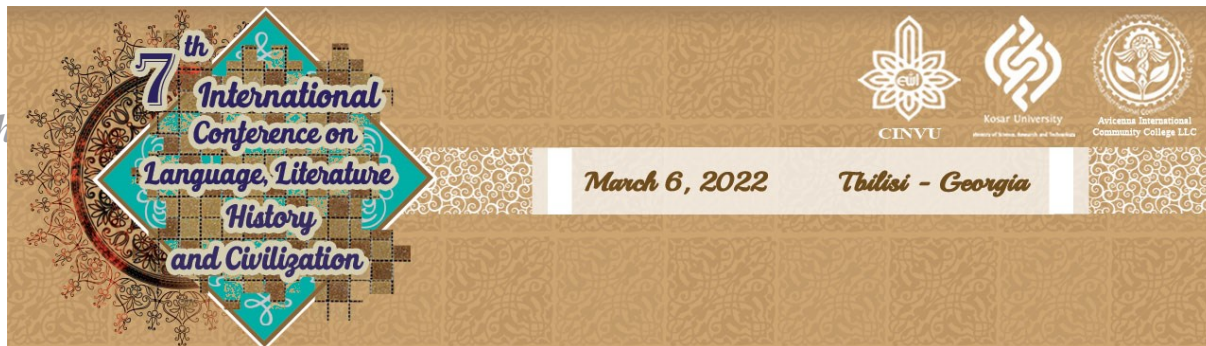
نتیجه گیری:

استان چهارمحال و بختیاری با ترکیب جمعیتی لرهای بختیاری و فارس و ترک زبانهای چهارمحالی با یک میلیون نفر جمعیت، امروزه شامل ۱۰ شهرستان، ۴۳ شهر و ۸۰۰ آبادی، دارای حداقل ۵۱ گورستان تاریخی از دوره صفوی تا دوره معاصر می باشد. این گورستانها را براساس نحوه تدفین، دین و فرهنگ می توان بر دو گروه گورستانهای اسلامی و گورستانهای ارمنی تقسیم بندی کرد.

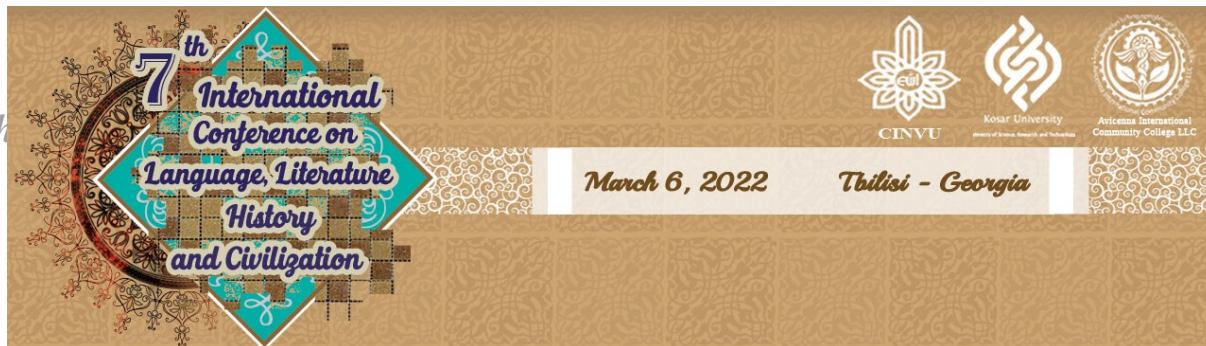
گورستانهای تاریخی مسلمانان با حداقل ۳۴ عدد گورستان و ۳ هزار سنگ قبر در ۸ شهرستان استان بجز سامان و بن پراکنده هستند که مهم ترین و پر تعدادترین آنها، گورستان تاریخی بزلر متعلق به دوره صفوی تا دوره معاصر در ورودی شهر هفشجان، مرکز صفوی لار چهارمحال می باشد که ۱۱۰۸ عدد سنگ قبر نفیس حجاری در آن شناسایی شده است. همچنین گورستانهای متعدد در شهرستان بروجن شامل گندمان و روستاهای اطراف آن نیز بیانگر گسترش یکجانشینی چهارمحال در عصر صفوی و پس از آن می باشد. گورستان بزلر که ترکیب جمعیتی طوایف مختلف چهارمحالی را نشان می دهد دارای سنگهایی از جنس سنگ بزلر و ساخته دست سنگتراشان چیره دست هفشجانی است. گورستان آبرده در شهرستان اردل و بیلاقات بختیاری نیز بیانگر استقرار جمعیت طوایف بختیاری از عصر صفوی است و شیرهای سنگی موجود در طرح استان شاخص می باشند.

همچنین در سطح استان حداقل ۱۷ گورستان تاریخی ارمنه شناسایی و به ثبت ملی رسیده اند که چهار مورد از آنها دارای پیشینه عصر صفوی و اکثریت آنها در دوره قاجاریه تا معاصر مدفن گاه ۲ هزار نفر از ارمنیان چهارمحال هستند. ارمنیان چهارمحالی از دیگر گروههای قومی جمعیتی استان چهارمحال و بختیاری بودند که در حدفاصل سه قرن از عصر صفوی تا دوره پهلوی دوم در این منطقه کوهستانی زندگانی داشتند و نمود آنها در ساخت کلیساها و گورستانهای تاریخی است که متاسفانه از ایشان تنها کلیسای معموره بخش گندمان پابرجاست. گورستان تاریخی ارمنه سیرک (سیراک) در جنوب شهر هفشجان، شهرستان شهرکرد با بیش از ۵۰۰ عدد سنگ قبر نفیس حجاری شده از جنس سنگ خاکی رنگ بزلر، مهم ترین و پر تعدادترین عرصه تاریخی ارمنه چهارمحال و بختیاری است که از اوایل دوره قاجاریه تا پهلوی دوم مورد استفاده بوده است. همچنین گورستانهای تاریخی ارمنه به تعداد بیشتری در شهرستان بروجن در بخش های گندمان و بلداجی مستقر هستند که از جمله قبور تماما بدون حجاری گلوگرد در منطقه چغاخور است که البته وجود یک عدد سنگ قبر به صورت اسب سنگی متعلق به ارمنیان در دوره صفوی، از اهمیت بالایی برخوردار است.

سنگ قبور حجیم و با ضخامت زیاد گورستانهای شمال و شرق قلعه ممکا واقع در ناحیه کیار از چهارمحال که امروزه نیز در شهرستان کیار قرار دارد؛ تداوم زندگانی ارمنه در اواخر قاجاریه و سپس پهلوی را روایت می کند. همچنین گورستانهای ارمنه سینی شهرستان خانمیرزا در جنوب نقطه چهارمحال و آزادگان شهرستان بن در شمال چهارمحال گستره فراوان این گورستانها را نشان می دهد. متاسفانه تخریب سنگ قبور تاریخی ارمنه شامل شکستن سنگ، نبش قبر و همچنین غارت آنها

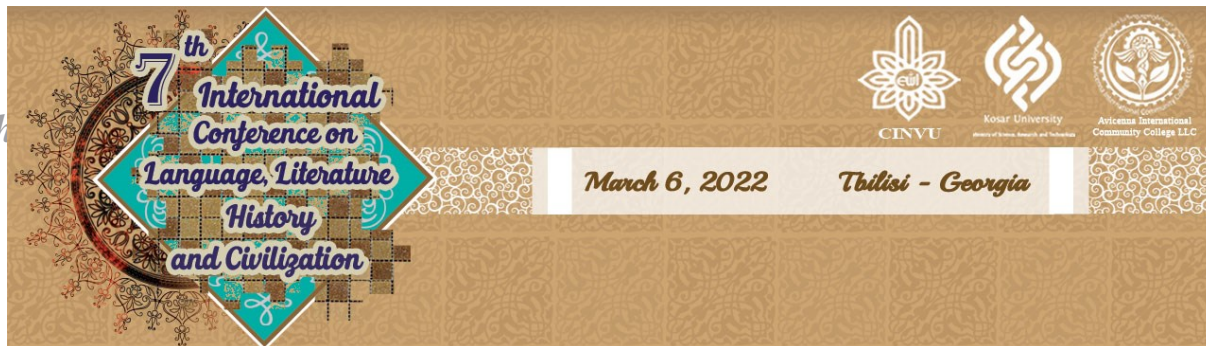

توسط افراد سودجو و بی اطلاع روز به روز افزایش یافته و این ضرورت توجه بیشتر وزارت میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری و مردم استان و جامعه ارمنیان کشور به حفظ و حراست از میراث گذشته ارمنیان چهارمحالی را می طلبد.

منابع:

- اشراقی سامانی، ایرج (۱۴۰۰). فرهنگ ساختارشناسی نام شهرها و آبادی‌های کهن استان چهارمحال و بختیاری، نشر: سامان دانش
- اعتماد السلطنه، محمدحسن خان (۱۳۷۸). مرآةالبلدان، ج ۴، به کوشش دکتر عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، تهران: دانشگاه تهران.
- آقاییان، هایریک (۱۳۹۹). به مناسبت نودمین سال تأسیس انجمن فرهنگی ارمنه چهارمحال، ترجمه آرمیک نیکوقوسیان، فصلنامه فرهنگی ارمنیان پیمان، د ۲۴ (۹۴ و ۹۳)، صص ۵۱-۶
- امان‌الهی بهاروند، سکندر (۱۳۹۳). قوم لُر، تهران: نشر آگه.
- بختیاری، سردار اسعد (۱۳۸۳). تاریخ بختیاری، چاپ اول، تهران: اساطیر
- بزرگ نیا، زهره (۱۳۸۹). سنگ های مزار در گورستانهای کهن، مجله معمار، ش ۶۳، ص ۹۱-۸۴
- پازوکی طرودی، ناصر، شادمهر، عبدالکریم (۱۳۸۵)، آثار ثبت شده ایران در فهرست آثار ملی (از ۱۳۱۰/۶/۲۴ تا ۱۳۸۴/۶/۲۴)، تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- تناولی، پرویز (۱۳۸۹). سنگ قبر، چاپ اول، تهران: بن گاه.
- دانشنامه ایرانیکا (۱۳۷۹). مدخل بختیاری، بازبینی ۱۳۹۴.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۱). لغتنامه دهخدا دوره کامل (۱۶ جلدی)، نشر: دانشگاه تهران
- رستمی هفشجانی، حسین (۱۳۹۸). بزرگ، وسیع ترین میراث تاریخی اسلامی استان چهارمحال و بختیاری (پژوهش مستندنگاری و تصاویر)، منتشر نشده.
- رستمی هفشجانی، حسین (۱۳۹۸). جهان بین ۲، سیمای جغرافیایی، تاریخی و گردشگری شهر هفشجان، چاپ اول، قم: ارم.
- رستمی هفشجانی، حسین (۱۳۹۹). بزرگ، وسیع ترین گورستان تاریخی اسلامی استان چهارمحال و بختیاری، نخستین همایش ملی ایران شناسی استانها «تاریخ، فرهنگ و هنر چهارمحال و بختیاری»، تهران، <https://civilica.com/doc/1322135>
- شرکت کوشافران زاگرس (۱۳۸۸). مستندسازی گورستان هفشجان، شهر کرد: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان چهارمحال و بختیاری.
- صفی خانی، نینا؛ احمدپناه، سیدابوتراب و خدادادی، علی (۱۳۹۳): نشانه شناسی نقوش سنگ قبور قبرستان تخت فولاد اصفهان (با تاکید بر نقوش حیوانی شیر و ماهی)، نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، د ۴ (۱۹): ص ۸۰-۶۷.

- ظل السلطان، مسعود میرزا (۱۳۶۲). تاریخ سرگذشت مسعودی، جلد دوم، چاپ اول، تهران: انتشارات بابک.
- عقیلی، احمد (۱۳۸۹). تخت فولاد اصفهان، چاپ چهارم، اصفهان: سازمان فرهنگی-مذهبی تخت فولاد.
- عمید، حسن (۱۳۷۵). فرهنگ فارسی عمید، چاپ ششم، نشر: امیر کبیر.
- قنبری عدیوی، عباس (۱۳۹۳). شیرسنگی، پژوهشی درباره‌ی شیرسنگی در بختیاری، چاپ اول، شهر کرد: نیوشه.
- قنبری عدیوی، عباس (۱۳۹۹). جستاری در تاریخ، فرهنگ و هنر ارمنی های چهارمحال و بختیاری، نخستین همایش ملی ایران شناسی استانها «تاریخ، فرهنگ و هنر چهارمحال و بختیاری»، تهران،
<https://civilica.com/doc/1322137>
- کیانی هفشجانی، سیدجعفر (۱۳۸۸). تاریخ شکسته و شکسته تاریخ، مجله افلاک، سال سوم، ش ۱۲، ص ۸-۱۳
- مرکز آمار ایران (۱۳۹۶). نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن کشور ۱۳۹۵، استان چهارمحال و بختیاری.
- ملکمیان، لینا (۱۳۸۱). کلیساهای ارامنه ایران، چاپ دوم، نشر: دفتر پژوهشهای فرهنگی.
- منصور، کاوه؛ مسعود، محمد و ایزدی، محمد سعید (۱۳۹۸). شناخت عوامل مؤثر بر شکل گیری گورستانهای تاریخی (با تأکید بر گورستانهای تاریخی شهر تهران)، نشریه علمی باغ نظر، د ۱۶ (۷۵): ص ۱۵-۳۲
- منصور، کاوه؛ مسعود، محمد و ایزدی، محمد سعید (۱۳۹۸). شناخت عوامل مؤثر بر شکل گیری گورستانهای تاریخی (با تأکید بر گورستانهای تاریخی شهر تهران)، نشریه علمی باغ نظر، د ۱۶ (۷۵): ص ۱۵-۳۲.
- مهرابی هفشجانی، سجاد (۱۳۹۵). پژوهشی پیرامون نقوش آیینی سنگ قبرهای شهر هفشجان در استان چهارمحال بختیاری ایران، سومین کنفرانس بین المللی پژوهش در علوم و تکنولوژی، قابل دسترسی در آدرس:
<https://www.sid.ir/fa/seminar/ViewPaper.aspx?ID=55551>
- هژبری نوبری، علیرضا و پورفرج، اکبر (۱۳۸۴). پیشنهادتی درباره‌ی روش کاوش در قبرستان ها براساس کاوش های قبرستان عصر آهن مسجد کبود تبریز و شهریری مشکین شهر، فصلنامه پیام باستان شناس، د ۲ (۴)، ص ۶۵.
- هواسپیان، مایرنی (۱۳۸۶). زیراندازهای ارمنی باف ایران، تهران، نشر: انتشارات تاریخ ایران.